

В 68

2450p

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Волошина Вікторія Валентинівна

УДК 811.161.2:81' 38

МОВНО-ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦЬ
В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ

100207728

Київ – 2006

2566

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – академік АПН України,
доктор філологічних наук, професор
МАЦЬКО Любов Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, завідувач
кафедри стилістики української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
СТАВИЦЬКА Леся Олексіївна,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу соціолінгвістики;

кандидат філологічних наук, доцент,
ПЛЮЩ Надія Прокопівна,
Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри сучасної української мови.

Провідна установа – Тернопільський національний педагогічний
університет імені В. Гнатюка,
кафедра культури української мови та методики викладання,
Міністерство освіти і науки України, м. Тернопіль.

Захист відбудеться 7 листопада 2006 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 5 жовтня 2006 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Кожна суспільно-політична епоха народжує видатних людей – філософів, економістів, політиків, учених, діячів культури, педагогів, – творчими здобутками яких користується нація та людство протягом багатьох століть. Одним із корифеїв української та світової педагогіки ХХ століття є В.О. Сухомлинський (1918 – 1970) – подвижник гуманістичного напрямку в навчанні й вихованні молоді.

Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського (а це 48 книг, 500 статей, 1500 казок і оповідань для дітей) надзвичайно різнопланова і багатоаспектна, має яскраво виражений новаторський характер і є предметом уваги багатьох дослідників, а також педагогів-практиків. Однак, незважаючи на увагу до педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського, у жодній роботі не було досліджено мовну індивідуальність педагога, письменника, публіциста; не розкрито багатство та жанрову різноманітність його творів.

Серед багатьох проблем, актуальних для сучасного мовознавства, особливої уваги набувають питання вивчення мови художніх творів, проблема взаємозв'язку літературної мови і мови художньої літератури. Як галузь українського мовознавства дослідження індивідуального стилю письменника актуалізувалось у 40 – 50 роках ХХ століття, коли з'явилися праці про творчість Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, Ю. Яновського.

З усього комплексу взаємопов'язаних проблем, які становлять інтерес для мовознавця, виділяється важлива ланка – вивчення мови та стилю педагогічних творів талановитого педагога-практика та вченого-дослідника В.О. Сухомлинського. Його твори різностильові, серед них можна виділити публіцистичні, наукові та художні. Поряд із лаконічністю, чіткістю висловлювань і суджень, мові та стилю прози й поезії педагога властива поетичність. Про це свідчать ліричні відступи, притаманні майже всім його працям, описи природи, навколишнього світу, життєвих ситуацій як приклади до певної теми, яку педагог обговорював з батьками, колегами через рядки своїх творів.

Мовна творчість В.О. Сухомлинського – це одне переконливе свідчення великої сили, мудрого багатства і яскравої краси мови українського народу, адже у творчій спадщині педагога відбився природний розум нашого народу, щирість і правдивість почуттів і самовіддана любов до дітей.

Актуальність теми дисертації зумовлена потребою лінгвостилістичного дослідження педагогічної літературної спадщини В.О. Сухомлинського, виявлення особливостей індивідуального мовного стилю автора, з'ясування його внеску в розвиток сучасної української літературної мови. У вітчизняному мовознавстві дотепер не існувало окремого монографічного дослідження мовно-жанрових особливостей творчої спадщини Василя Сухомлинського.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: дисертаційне дослідження пов'язане з напрямом наукової діяльності кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Дослідження проблем гуманітарних наук” та комплексної теми „Стилістика української мови”, що

передбачає вивчення мовних особливостей творів різних жанрів, з'ясування індивідуально-авторського мовного стилю. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 29 березня 2002 року) та на засіданні бюро Наукової ради Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (протокол № 2 від 18 квітня 2002 року).

Мета роботи полягає у з'ясуванні мовно-жанрової специфіки педагогічних праць В.О. Сухомлинського.

Досягнення визначеної мети передбачає розв'язання низки завдань:

-розкрити характерні ознаки мовної особистості

Василя Олександровича Сухомлинського;

-дослідити особливості жанрового наповнення творчого доробку педагога;

-визначити своєрідність використання В.О. Сухомлинським лексико-фразеологічних і синтаксичних засобів мови;

-виявити новотвори на лексичному і текстовому рівні праць

Василя Олександровича;

-охарактеризувати функціонально-стилістичну природу авторської тропіки на матеріалі казок та оповідань;

-висвітлити науковий внесок ученого-педагога в розробку проблеми виховання молоді на засадах рідної мови.

Об'єктом дослідження є україномовна педагогічна і літературна спадщина В.О. Сухомлинського.

Предмет дослідження – мовно-жанрові та лінгвостилістичні особливості педагогічних і літературних праць В.О. Сухомлинського.

Матеріалом дослідження є мова художніх, публіцистичних, наукових творів Василя Олександровича Сухомлинського, а також мова епістолярію.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві досліджено мовно-жанрові особливості та здійснено лінгвостилістичний аналіз праць педагога, визначного письменника, публіциста В.О. Сухомлинського; виявлено характерні ознаки індивідуального стилю педагога; проаналізовано педагогічні погляди Василя Сухомлинського щодо виховання дітей на засадах рідної мови, а також уведено до наукового обігу нові архівні документи з досліджуваної проблеми.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що лінгвостилістичний аналіз ідіостилу В.О. Сухомлинського сприятиме розв'язанню теоретичних питань тексту, уточненню понять сучасної лінгвостилістики, лінгвокультурології, лінгвопрагматики. Внаслідок лінгвостилістичного аналізу виявлено основні риси мовної особистості педагога, спадщина якого значною мірою вплинула на формування сучасного українського педагогічного дискурсу.

Практичне значення одержаних результатів роботи полягає у можливості творчого використання фактичного матеріалу, основних положень і висновків дослідження науковцями, викладачами та керівниками шкіл. Зібрана та узагальнена в

дисертації інформація допоможе в розробці лекційних курсів, спецкурсів, спецсемініарів зі стилістики, лексикології та граматики української мови, лінгвістичного аналізу тексту. Результати, висновки та рекомендації можуть бути використані в процесі розробки підручників, навчальних посібників з рідної мови для вищих та середніх навчальних закладів, а також гімназій, ліцеїв і коледжів.

Методи дослідження: для вирішення загальних і конкретних завдань дослідження використано описовий метод, доповнений застосуванням таких прийомів аналізу фактичного матеріалу, як моделювання, лінгвостилістичний аналіз тексту.

Джерельною базою дисертаційного дослідження послужили тексти науково-педагогічних праць та художніх творів В.О. Сухомлинського, документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) (Ф.5097, оп.1), матеріали фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України (фонд В.О. Сухомлинського), Державного педагогічно-меморіального музею В.О. Сухомлинського при Павлівській середній школі Онуфріївського району Кіровоградської області. Опрацьовано також історико-педагогічну літературу з досліджуваної проблематики, праці про життєвий і творчий шлях В.О. Сухомлинського вчених-педагогів, матеріали періодичної преси, присвячені цій визначній особистості.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження викладено в доповідях на звітно-наукових конференціях викладачів, наукових семінарах кафедри стилістики української мови НДПУ імені М.П. Драгоманова (2002, 2003, 2004, 2005 роки), на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість” (м. Київ, 27 – 28 березня 2003 року), на Всеукраїнській науково-практичній конференції „В.О. Сухомлинський і школа XXI століття” (м. Умань, 25 – 26 травня 2005 рр.), на Дванадцятих Всеукраїнських педагогічних читаннях „В.О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю: проблеми свободи і відповідальності у вихованні особистості” (5 – 6 жовтня, 2005 року), на міжнародній науково-практичній конференції „В.О. Сухомлинський і сучасність” (Київ – Кіровоград – Павлівці, 2003 року). Результати дисертаційного дослідження впроваджені на факультеті лінгвістики Національного технічного університету України „КПІ” (довідка № 5 від 29 серпня 2006 року) та під час проведення уроків української мови та літератури Київського ліцею бізнесу (довідка № 7 від 28 серпня 2006 року).

Публікації. Основний зміст результатів дослідження викладено в 6 публікаціях, з них у 5 фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, списку умовних скорочень, чотирьох розділів із висновками, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації 275 сторінок (із них основний текст дослідження – 213 сторінок), список використаної літератури становить 266 позицій, список використаних джерел – 77 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет і методи дисертаційного дослідження, новизну, теоретичне значення і практичну цінність одержаних результатів та форми їх апробації.

У **першому розділі** – „**Теоретичні аспекти вивчення ідіостилю у сучасному мовознавстві**” – розглянуто завдання, мету, результати та стан лінгвостилістичних досліджень мови письменників.

Українська лінгвостилістика як окрема галузь мовознавства сформувалась у 20 – 30 роках ХХ століття. Підґрунтям стилістики української мови стали праці Д. Баранника, Л. Булаховського, В. Ващенко, С. Дорошенка, С. Єрмоленко, В. Львіна, М. Жовтобрюха, М. Пилинського, О. Синявського, Ю. Шевельова. Проблем стилістики торкалися також такі мовознавці, як М. Гладкий, О. Курило, І. Огієнко, М. Осипов, В. Сімович, С. Смеречинський, М. Сулима. Теоретичні питання стилістики, стильові взаємовпливи у літературній мові знайшли відображення у працях В. Жайворонка, С. Єрмоленко, В. Калашника, Л. Мацько, Т. Панько, Л. Пустовіт, Л. Руденко, О. Сербенської, Н. Сидяченко, Н. Сологуб, Л. Ставицької.

У ХХ столітті окреслено коло завдань стосовно вивчення мови художньої літератури: поняття поетичної мови не витчерпувалося лише проблемами вивчення мови літературного твору, увага зосереджувалась також на особливостях мови письменника. Тому дослідження ідіолекту письменника виокремилосся від загальнолінгвістичних, теоретичних досліджень поетичної мови, і стало ширше базуватися на поглядах таких мовознавців, як В. фон Гумбольдт, О.О. Потебня, І.О. Бодуен де Куртене.

Дослідження індивідуального стилю письменників в українській лінгвостилістиці здійснюється у двох аспектах: з погляду суспільно-історичної цінності творчого доробку окремого автора; з погляду інтерпретації естетичної функції народної мови як провідної в мові художньої літератури. Письменник для відтворення свого ідейно-художнього задуму, який зумовлюється світоглядом і творчою індивідуальністю, добирає із загальнонародної мови різноманітні мовностилістичні засоби, які б допомогли найскравіше змаловати образи, події, явища, висловити своє ставлення до зображуваного, симпатію чи антипатію до героїв.

У лінгвістиці поняття індивідуального стилю (ідіостиль, ідіолект) інтерпретується як системність виразових засобів мови окремого письменника, діяча культури чи іншого індивіда, яка дає можливість виділитися його мові з ряду інших (Л. Мацько); як сукупність мовно-виражальних засобів, що виконують передусім естетичну функцію та вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших (С.Я. Єрмоленко); „Стиль – це людина” (новолатинське прислів'я); змістова категорія, що не передбачає втручання „відсебеньок” у „зовнішній формі”, та існує лише тоді, коли їх не помітно (Г.В.Ф. Гегель); спосіб вираження образного освоєння життя, спосіб переконувати і захоплювати читача (М.Б. Храпченко); своєрідність мовного складу, що створюється відбором, організацією та нормами використання її засобів; своєрідність семантичних

відтінків слів та елементів словотворення, специфічна фразеологія, деякі типові синтаксичні конструкції, склад і функції засобів виразності (О.І. Єфімов).

В.В. Виноградов наголошував на зосередженні уваги мовознавців під час дослідження мовної особистості на таких аспектах, як співвідношення мови письменника та загальнолітературної мови; співвідношення мови та стилю письменника в художньому творі; межі лінгвістичного та літературознавчого аналізу мови та стилю письменника; мова письменників XVIII – XX століть у співвідношенні з мовою письменників попередніх періодів. На його думку, лінгвіст повинен розглянути літературно-художню пам'ятку не лише як матеріал для історії загальнолітературної мови та її стилів, але й як вираження індивідуального стилю. Учений вважав, що стилістика повинна активно допомагати зростанню культури мови, займатися унормуванням загальнонародної мови, виробляти норми правильного слововживання.

Щодо лінгвістичного аналізу літературно-художнього твору свою думку висловив О.М. Пешковський, запропонувавши вести його за такою системою і в такому порядку: дослідження звукового боку тексту незалежно від змісту; дослідження ритму та характеру, а також доречності звукових повторів; спостереження за мелодикою мови; спостереження над граматикою і граматичною синонімікою – аналіз та оцінка будови періодів; оцінка кожного слова тексту стосовно словника (замінність чи незамінність слова синонімами, констатація органічності чи неорганічності слова в загальній словесній масі).

Для якісного аналізу мови того чи іншого письменника потрібно врахувати ряд умов: знання епохи, коли жив та творив письменник, суспільно-політичних і літературних течій цієї епохи; знання стану літературної мови досліджуваної епохи та співвідношення її стилів; знання загальнонародної розмовної мови та її взаємодію з місцевими діалектами; з'ясування прийомів використання своєрідних мовних зворотів та іншомовних слів; знання стану засобів художнього зображення, що виробилися в загальнонародній мові й отримали в художній літературі відповідну обробку та набули відповідних функцій; мати уявлення, які слова входили в основний словниковий фонд мови досліджуваної епохи та які залишилися за її межами; знання граматики загальнонародної мови. Важливими ознаками народності мови художнього твору є: відтворення письменником кращих зразків і вищих досягнень багатовікової національної культури образного слова; творче збагачення й розвиток словесно-художніх засобів; творче використання письменником усього основного словникового фонду та граматичного складу мови; вміння злити слово та образ в єдине художнє ціле; реалістичність засобів і прийомів вираження, їх використання в єдності з ідейним змістом; індивідуальність; поширеність улюблених індивідуальних засобів і прийомів вираження в усій загальнонародній мові.

У структурі поняття мовної особистості умовно виділяють три рівні: *нульовий* (вербально-семантичний), *перший* (лінгвокогнітивний), *прагматичний* (мотиваційний) (Ю.Н. Караулов); визначають основні два її типи: *стандартна* мовна особистість, яка відображає усереднену літературно оброблену мовну норму, та *нестандартна*, яка

об'єднує в собі „верхи” (письменники, майстри художньої мови) та „низи” мовної культури (В.П. Нерознак). *Мовний паспорт і мовний ідіостиль* людини – ті комунікативні особливості індивіда, що й роблять його унікальним (В.І. Карасик). Поняття мовного паспорта розглядається через виділення чотирьох *компонентів комунікативної особистості*: *біологічний* (стать і вік), *психічний* (емоційний стан у момент мовлення), *соціальний* (національність, соціальний статус, місце народження, професія) та *індивідуальний* (у літературі) (Н.О. Вострякова).

До осмислення *тексту* лінгвісти підійшли з декількох сторін, виділивши *структурний, комунікативний і лінгвокультурологічний* підходи. Стилістичне розуміння тексту полягає в наступному: текст – процес та результат мовлення і майже завжди зафіксований у письмовій формі; існують різні типи та жанри текстів, фундаментальні характеристики, притаманні всім текстам. Лінгвокультурологічне ж дослідження розглядає текст як феномен людської культури (В. фон Гумбольдт, С.Я. Єрмоленко, Ю.Н. Караулов, Д.С. Ліхачов, Л.І. Мацько, Ю.С. Степанов, Л.І. Шевченко).

Більшість термінів, що використовуються в лінгвістиці, прагмалінгвістиці, психолінгвістиці, соціолінгвістиці та лінгвокультурології, трактуються неоднозначно. Це стосується і такого терміну, як *дискурс*. Дискурс розглядається як мовленнєва одиниця, що за обсягом перебільшує текст; у змістовому плані дискурс пов'язаний із використанням мови в соціальному контексті; щодо своєї організації дискурс інтерактивний, тобто діалогічний (М. Стаббс). Використовуються й інші тлумачення дискурсу: еквівалент поняття „мовлення”; одиниця, що розмірами перебільшує фразу; вплив висловлювання на адресата з огляду на ситуацію висловлення; бесіда як основний тип висловлення; мовлення з позицій мовця в протилежність викладеному, що не враховує таку позицію; використання мовних одиниць, їх мовленнєва актуалізація; соціально чи ідеологічно обмежений тип висловлювання; теоретичний конструкт, роль якого полягає в дослідженні умов творення тексту (П. Серіо); конкретна комунікативна подія, зафіксована в письмових текстах та усному мовленні, що відбувається у відповідному когнітивно та типологічно зумовленому комунікативному просторі; сукупність тематично співвіднесених текстів (В.С. Чернявська); зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами (Н.Д. Арутюнова); проміжне явище між мовленням, спілкуванням, мовною поведінкою, з однієї сторони, та зафіксованим текстом, з іншої (В.І. Карасик). Відповідно до логіко-філософської традиції, згідно з якою протиставляється дискурсивне та інтуїтивне знання, виділяють *дискурс* і *дискурсію* (В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвікова). Л.М. Макаров, розглянувши різні розуміння дискурсу, подає декілька інтерпретацій цього поняття: *формальну, функціональну, ситуативну*. Виділяють два типи досліджень, присвячених дискурсу, – *когнітивно-дискурсивне* та *комунікативно-дискурсивне*.

Аналіз фактичного мовного матеріалу дає підстави твердити, що праці В.О. Сухомлинського належать до одного із соціолінгвістичних типів дискурсу, а саме *педагогічного* (використання семантико-стилістичної парадигми слів *учитель, учень*,

учні, колектив, виховання, навчання, школа). Виділяють такі комунікативні стратегії педагогічного дискурсу: пояснювальну, оцінну, контролюючу, сприяльну, організуючу. Пояснювальна комунікативна стратегія спрямована на інформування людини, повідомлення їй знань і думок про світ. Ця інтенція реалізована Василем Олександровичем у багатьох *жанрах педагогічного спілкування*: побутових розмовах з батьками, дітьми, колегами, що зафіксовані в нотатках, щоденних планах роботи, протоколах батьківських зборів, педрад; філософських бесідах між учителем та його послідовниками, між учителем та батьками, що лягли в основу відкритих листів, статей, монографій. Показниками оцінної стратегії є використані педагогом у працях модусні оператори, зокрема, емотивні знаки: похвала („Мене вразила іскринка доброти”; „Вони не просто зрозумілі мені, ці слова. Вони дорогі мені”; „Серце моє співає, коли я чуо...”); засудження, несхвалення („глибоко хвилює”; „з глибокою тривоною дивлюсь”; „марно сподіватися”). Для підтримання контакту з адресатом (колегами, учнями, батьками) педагогом були використані в працях дискурсивні фрази для привернення уваги: звертання, етикетні формули („вельмишановний друже”, „друже мій”, „юний мій друже”, „дорогий мій друже”), зауваження, спеціальні коментарі (пам’ятаймо..., бережіть..., творімо ж..., будьмо ж..., замислимося..., наша місія в тому..., поцікавтесь...). Сприяюча стратегія педагогічного дискурсу В.О. Сухомлинського виражена його позитивним ставленням до адресата в таких універсальних висловлюваннях: „Досягають мети тоді, коли навколо панує атмосфера правди, нетерпимості до зла, лицемірства. Насамперед, цей дух правди має панувати в школі. Він змалку переконує в тому, що людина щаслива, коли вона правдива”. Залежно від комунікативної інтенції людини існують різні типи дискурсів: репрезентативний, експліанаторний, прескриптивний, сконуальний. Педагогічний дискурс Василя Олександровича презентує переважно спонукальний тип, адже мовленнєва діяльність педагога була спрямована на адресата.

У другому розділі – „Жанрово-стильовий аспект педагогічного дискурсу В.О. Сухомлинського” – з’ясовано особливості творчої манери педагога з огляду на жанри творів та стилістичні особливості, виявлено їх специфіку.

У мові творів Василя Олександровича поєднуються різні стильові компоненти української літературної мови. Найяскравіше в працях педагога репрезентовано публіцистичний, науковий та художній стилі.

Термін публіцистика в повсякденній літературній практиці вживається в широкому й вузькому значенні слова. Під публіцистикою можна розуміти всю літературу на суспільно-політичні теми: публіцистична стаття, памфлет, науково-популярна брошура на антирелігійну тему, газетна замітка, монографія соціолога, філософа, економіста, літературно-критична стаття тощо (В. Здоровага). Дехто з дослідників пропонує зарахувати до публіцистичних жанрів твори, що відображають усі галузі матеріального і духовного життя суспільства, зокрема історію науки, техніки, культури, мистецтва. Прихильники широкого розуміння терміну не проводять чіткої межі між наукою й публіцистикою, адже публіцист, як і вчений, осмислює, узагальнює

конкретні явища суспільного життя. С.Я. Єрмоленко наголошує, що поняття „публіцистичний стиль” має два значення: один із функціональних стилів літературної мови, призначений для передачі масової інформації; емоційно забарвлена, піднесена мова з ознаками вольової оцінності. У мовознавстві виділяють три основні різновиди (підстили) публіцистичного стилю, а саме: *власне публіцистичний* або стиль засобів масової інформації (газети, часописи, радіо, телебачення, реклама); *художньо-публіцистичний* (нариси, фейлетони, памфлети, есе); *науково-публіцистичний* (критичні статті, аналітичні огляди, соціальні портрети тощо) (М.А. Жовтобрюх, Л.І. Машко). С.Я. Єрмоленко виділяє *мову інформаційних матеріалів* (хроніка, інтерв'ю та ін.) і *мову художньо-публіцистичних текстів* (нарис, фейлетон і под.).

Публіцистика Василя Сухомлинського різноманітна й представлена такими жанрами, як *публіцистична стаття, нарис, відкритий лист*. Мова деяких творів Василя Олександровича, зокрема монографій, нарисів, дає підстави відносити їх до *художньо-публіцистичного* підстилю. Педагог-письменник у своїх працях органічно поєднав власне публіцистичні компоненти (соціально-політична лексика й фразеологія, специфічні синтаксичні засоби) з найрізноманітнішими стилістичними засобами художньо-образного вираження думки та почуття. Творам В.О. Сухомлинського, що написані в художньо-публіцистичному підстилі, притаманна логічність суджень, наявність абстрактної лексики, спеціальної термінології, що поєднується із яскравою образністю. Художньо-публіцистичні твори Василя Олександровича стали джерелом крилатих висловів, сенгенцій і максим.

Для того, щоб зміст публіцистичних та наукових творів був зрозумілішим, популярнішим, ближчим до читачів, В.О. Сухомлинський використовував *безпосередні звертання, риторичні запитання, спонукальні форми звертання до читача* (заклики міркувати разом з ним); *епітети, метафори* – для вираження схвильованості автора, для оцінки, позитивної чи негативної; *повтори*, що служать для виділення думки, привернення уваги читача, – завдяки всім цим прийомам досягається колорит розмовності. Свої думки педагог підтверджує *аналізом конкретних творів, цитатами зарубіжних і вітчизняних письменників, педагогів, філософів. Пейзажі, описи природних явищ, конкретних предметів*, що займають важливе місце в працях, передані за допомогою численних метафор, епітетів і порівнянь. Багато цих мовних засобів було використано педагогом для розкриття рис характеру того чи іншого героя, змалювання його психологічного портрету. Статті Василя Олександровича насичені *прикладами-ілюстраціями* для унаочнення викладу. Одночасно вони вносять у текст ліричний, поетичний струмінь, збагачуючи його мову.

До текстотворчих особливостей праць В.О. Сухомлинського належать *діалоги*. У синтаксисі текстів, що написані в науковому та публіцистичному стилях, переважають *складні речення*. Серед них складнопідрядні з підрядними означальними, з'ясувальними, обставинними мети, причини, допустові, є дієприслівникові та дієприкметникові звороти, однорідні члени речення („*Коли ягоди почали достигати, діти теж приходили в свій куточок милуватися красою; червоні намистини ягід, соковите листя, білі квіти*”).

троянд, грона винограду – в усьому цьому вони відчували неповторну чарівність, усе це пробуджувало прагнення працювати це й це, щоб створювати нову красу?”).

Зв'язок художнього стилю з науковим у працях педагога забезпечується використанням поряд з образними словами *наукової термінології* (*учитель, наставник, вихователь; учні, вихованці, школярі*), що є цілком доцільним і виправданим, адже всі його твори несуть у собі навчальну, виховну та розвивальну мету, і тому в конкретних текстах межі між функціональними стилями ніби „розмиваються”. Педагогічна термінологія проникає і до художнього, і до публіцистичного, і до наукового, і до епістолярного стилів, зближуючи їх.

Монографіям, статтям, посібникам В.О. Сухомлинського притаманні риси *науково-популярного* (використання елементів художнього мовлення: епітети, порівняння, метафори) та *науково-навчального* (доступність викладу інформації, спрощеність системи доведень, поступове введення наукової термінології) *підстилів*. Типовим для *наукового стилю* є *підсумковий початок завершальних фраз* педагогічних статей Василя Олександровича (*такі висновки; отже, наш досвід переконує в тому; хочеться порадити вчителям; задумаймося над цією подією*). На початку деяких статей автор називає *конкретне завдання своєї праці* („У цій статті ми поділимося досвідом вправління в правильних вчинках у V класі”). Манера викладу наукових творів розповідна.

Епістолярний стиль знайшов своє відображення в приватному та офіційно-діловому листуванні, а також у таких працях Василя Олександровича, як „Листи до сина” та „Листи до дочки”.

Творчість педагога різноманітна в жанровому відношенні. Завдяки його натхненній і клопіткій праці побачили світ *монографії, статті, нариси, етюди, казки, притчі, оповідання, листи, вірші, мініатюри, новелети, цитовані ділові записи*.

Знаючи величезну силу впливу *казки* на дитячу свідомість, на формування особистості, Василь Олександрович не лише у своїй педагогічній діяльності використовував цей жанр народного фольклору, але й сам писав казки, вважаючи, що саме вони виховують моральні якості, формують правила поведінки дитини. Серед казок педагога переважають *казки про тварин* (один із найстаріших фольклорних жанрів) та *побутові*. Не оминувало перо В.О. Сухомлинського образів, характерних саме для казок про тварин (*мураха-трудівниця, полохливий заєць, їжачок-господар, метелик-пустун, лисеня-хитрун*). Сюжети казок Василя Олександровича на сімейно-побутові теми про взаємини між людьми, людські недоліки перегукуються із народними (казка „*Кому ж ти за дровами?*”).

У педагогічній діяльності Василь Олександрович використовував власне створені *завдання-загадки* – незамінний засіб тренування розуму.

Як учений, педагог послуговувався таким жанром наукового і публіцистичного стилів, як стаття. Його статті не однорідні щодо змісту, виховної мети, тому серед них є *статті-роздуми, статті-спогади, статті-промови, статті-монологи, статті-звернення, статті-огляди, статті-коментарі*, у них він міркує, вдається до зіставлень,

аналогій, аналізу висновків. У статтях В.О. Сухомлинський широко використовував риторичні запитання: „Як добитися, щоб кожна людина знайшла своє покликання? Щоб не було людей, життя яких складається невдало, щоб творча праця приносила кожному щастя”. Педагог у текст своїх статей уміло вплітав епізоди зі шкільного життя, екскурси в минуле, ліричні відступи, описи природи („Яке багатство барв, кольорів, відтінків! Наш правий берег Дніпра горбистий. Горби йдуть немов хвилями – одна ближче, друга далі. І чим далі хвиля, тим тонші, ніжніші барви накладає на неї сонце. Дивіться на перу. Тут можна розрізнити кожне дерево, навіть стебло соняшника”).

У своїх публіцистичних працях Василь Олександрович, намагаючись поставити питання, яке мало суспільне значення, привертати увагу широкого кола читачів, закликати до дії, звертався до такого жанру, як відкритий лист – одного з найстаріших у публіцистиці – елементи якого, властиві особистому листуванню, утворюють своєрідний сплав із елементами публіцистики. Деякі статті педагога, що перебувають на межі публіцистичного та епістолярного стилів („Залежить тільки від вас (лист завтрашньому вчителю)”, „Лист дочці”, „Лист молодому батькові”, „Лист про педагогічну етику”) мають форму відкритого листа.

У текстах монографій В.О. Сухомлинський використовував риторичні запитання („Як ми виховуємо своїх дітей, кого ми уведемо у світ після себе? Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьків?”), епізоди зі шкільного життя, ліричні відступи („...Осінь розсияла свої перші яскраві барви, покрила золотом яблуні й тополі, а малахітова зелень озимини стала ще яскравішою, небо над степом – ще блакитнішим і глибшим”), легенди (про гаряче серце молодого бійця, українська легенда про материнське серце), екскурси в минуле, казки-бувальщини.

Епістолярна спадщина В.О. Сухомлинського багатогранна і надзвичайно цікава зі стилістичного погляду, адже вона вміщує родинно-побутове листування, дружнє, приватно-ділове, офіційно-ділове, літературознавче та публіцистичне; записники, щоденники, нотатки.

Значний інтерес становить книга Василя Олександровича „Листи до синів” та стаття „Лист до дочці”, написані в епістолярному стилі з елементами художньо-публіцистичного. Кожен лист має зачин із початковою формою звертання до адресата („Добрий день, любий сину!”). Зміст кожного листа має повчальний характер, тому містить велику кількість спонукальних речень, що є характерною ознакою всіх творів педагога („Не йди на компроміс із власною совістю, тільки так можна викувати характер”). Характерними для листування є словосполучення, уживані для спонукування адресата до певної дії, поведінки (зачини до своєї записної книжки; уяви собі; задумайся, сину; прагни досконалості); питальні речення („Навіщо я пишу тобі про це, сину?”), професійна педагогічна лексика (інститут, вступні іспити, навчання, літні канікули, учитель, середня школа, іспит). Кінцева формула прощання листів складається з декількох частин, у яких традиційно висловлено побажання й поради.

Для змісту статті „Лист до дочці” характерне вживання В.О. Сухомлинським здрібніло-пестливої лексики, слів-звертань з оцінним (пестливим) значенням (доню,

донечко, бабуся), афоризмів („А щасливою ти будеш тільки тоді, коли будеш мудрою”), порівнянь („Гарячими, вогняними листами металу здаються мені листи”).

У третьому розділі – „**Особливості використання мовностилістичних засобів у текстах праць В.О. Сухомлинського**” – на підставі досліджених праць були проаналізовані художньо-зображальні засоби, зокрема **метафори, фразеологізми, індивідуально-авторські синоніми, неологізми, особливості синтаксису** творів Василя Олександровича Сухомлинського.

Літературна спадщина В.О. Сухомлинського підтверджує загальноприйняту думку про те, що **тропи** є одними з найвиразніших засобів мови.

Аналіз іменникових метафоричних конструкцій, зафіксованих у творчості В.О. Сухомлинського, дає змогу виділити такі найтиповіші метафоричні переноси: метафоричні переноси з істоти на неістоту, тобто за принципом антропо(зоо)морфізації (*пісня Великого Сірого Камня, пісня вітру, голос брехні*); метафоричні переноси з неістоти на істоту (*кораблі пустелі – верблюди, жменька білийів*); метафоричні переноси з істоти на істоту, зокрема з людини на світ тварин (*подвиг Камара*); метафоричні переноси з неістоти на неістоту (*хвилі лісу, вогники віри, хвиля радості, море темряви*). У досліджуваних творах зустрічається таке явище, як комбінація субстантивно-генітивних метафор з атрибутивними (*золоті сонечка квітів, вогняна куля сонця, вузька скибочка сонячного кружала*).

На основі аналізу дієслівних метафор, зафіксованих у творчій спадщині педагога, можна виділити такі найтиповіші переноси: фізичні дії, стан живої істоти – предмет, процес, явище природи, рослинний та тваринний світ, тобто метафоричні переноси, в основі яких лежить принцип антропо(зоо)морфізації (*замовк кулетет, у лісі стояли сутінки, лотує мороз*); фізичні дії, стан живої істоти – інтелектуальний, емоційний план, фізичний стан людини (*радість вона берегла*); метафоричні переноси процесуальних ознак з рослини на людину, її почуття і навпаки (*квіти з сорому почервоніли, ягоди від гора стали солодкі, дубок тягнеться до сонця*); метафоричні переноси процесуальних ознак з неістоти на неістоту (*вірус життя, відкривається життя, сльози струмками ллютья додолу*).

В.О. Сухомлинський використовував у своїх творах метафори, виражені цілим підрядним реченням („*Дід Максим зітхає й довго дивиться на вагони, що біжать зеленою стрічкою*”).

У казках та оповіданнях педагога надзвичайно поширений такий вид метафори, як **персоніфікація**: „*Мороз намалював усяких звірів, квіти, сині гори й високу тополя*”; „*Верба прислухається до пташиного співу*”; „*Холодний вітер позолотив гілки*”. Для надання творам особливої художньої сили автором були використані персоніфіковані звертання: „*Чому це ти, Фіалочко, зажурилася, чому пелюсточки докоти стулила? – питає Бджілка*”. У казках Василя Олександровича знайшло відображення одне з найдавніших метафоричних мовних явищ – наскрізне уособлення. Елементи персоніфікації є в епітетах на зразок: *сива могила, голі дерева, здоровий зуб, мудра істина, голі віти, щасливий день, співуча пір'їнка*.

У художніх творах Василя Олександровича, а саме в казках та оповіданнях, широко представлені епітети як один з найдієвіших засобів посилення мальовничості й емоційності мовлення.

В.О. Сухомлинський у своїх творах часто використовував кольористичні епітети: слова на позначення ознак „гарячого” спектра (*червона квітка, жовтий джміль, золотокоса верба, золотий листок*), „прохолодного” (*зелений луг, сині гори, блакитна квіточка, поле сіре*), ахроматичні позначення (*білий метелик, сніжно-біла сорочка, білі троянди, срібний дзвіночок, сива могила*), поетичні словосполучення з семантикою світлопозначень (*чисте молоко, світлий будинок, світлий куточок душі, чистий иматочок льоду*). З метою змалювання негоди, нещастя, трагізму, тяжких років війни, а також для портретної характеристики героїв, тривожного внутрішнього стану В.О. Сухомлинський у своїх творах використав кольористичний прикметник чорний (*чорноокай хлопчик, чорні змари, чорні брови, чорна кров*). Кольористична лексика творів В.О. Сухомлинського вклучає безпосередньо слова-кольороназви та похідні від них однині (*сині гори, синя вода, синя глибина, синє-синє небо, блакитна квіточка, блакитний цвіт, синьоока дівчинка*) та лексеми з вказівкою на певний колір чи його відтінки (*сива могила, сивий дід, золоті тичинки*).

Для передачі внутрішніх переживань чи відчуттів героїв автором були використані в казках та оповіданнях епітети внутрішньопсихологічного сприймання (внутрішньочуттєві епітети): одоративні (характеризують предмет за запахом, нюхом, смаком, дотиком: *холодний – холодний, нерухомий клубок ниток, гарячий – гарячий день, гарячий вітер, гарячі сльози, гаряча квітка; розпечений – розпечене небо* та інші) емотивні (чуттєві), які становлять найбільшу групу серед внутрішньочуттєвих епітетів (*дивний – дивні візерунки, дивна бурулька, дивна бувальщина, дивне яблуко; казковий – казковий острівець, казкове життя, казкове смеркання; чарівний – чарівна сотілка, чарівна розмова, чарівне дерево; дивовижний – дивовижна пташка, дивовижна істота, дивовижної краси голос* та інші).

Є епітети у творах В.О. Сухомлинського, виражені іменниками в ролі пристадок (*дівчина-верба, Мурашка-Мандрівниця, Лисиччук-першокласник, Півник-братик, хлопчики-однолітки, лопата-трудолюбниця*), прислівниками як виразниками динамічної ознаки (*міцно стоїть, стиха шумить*).

Однією з особливостей стилю В.О. Сухомлинського є широке та майстерне використання порівнянь. У казках та оповіданнях зустрічаються кілька типів порівнянь, основа яких виражена дієсловом: дієсловом-присудком: „Осипалося з горобини листя. Залипилися тільки червоні грона. *Висять*, мов намистинки”; дієсловом із залежними словами або граматичною основою речення: „Стоїть край дороги стара-престара тополя... Скільки й пам’ятаю, *стоїть* вона, як сторож”; двома і більше дієсловами-присудками: „Дівчинка зраділа. Вхопила яблуко, глянула навколо й відчула, немовби в саду *стало світліше й затишише*”.

Порівняння, основа яких виражена прикметником (дієприкметником). Сполучникові порівняння, що розгортають предикативну ознаку, поділяються на два

типи конструкцій, у яких основа порівняння виражена одиничним прикметником („Залетів у клас джміль – *жовтий*, як мед, волохатий”), одиничним прикметником у функції іменної частини складеного присудка („Зелений луг. Він здавався мені тоді таким *великим, безмежним*, немов увесь світ – це луг”), двома і більше прикметниками в предикативній функції („Дерева *стрункі й високі*, мов свічки велетенські”).

За формою вираження об'єктної частини розрізняємо кілька типів порівнянь: об'єкт виражений одиничним іменником, або іншим субстантивованим словом: „Вийшов після дощу в сад – у білій сорочці і голова біла, як *молоко*”; об'єкт – іменник, означуваний прикметником: „Луг пахнув медом, немов *великий стільник*”; об'єкт – підрядна частина складного речення з відсутнім або наявним дієсловом-присудком. У свою чергу останні речення поділяються на такі типи: обставинні підрядні порівняльні речення [(підрядні порівняльні речення способу дії, більшість із них пояснюють присудок головного речення безпосередньо („І косує (кінь) на дітей, *мов боїться їх...*”); підрядні порівняльно-причинні речення („Коні йшли повільно, *немов і вони прислухалися до ранкової тиші*”); підрядні порівняльно-цільові речення („Підплив (В'юн) до берега, де сиділа Надійка, *немовби запрошував дівчинку в воду*”)] та означальні порівняльні речення („І журавлиний ключ на синьому небі, *мов на полотні намальований*”).

У досліджуваних творах є речення, порівняльні конструкції яких виражені іменним складеним присудком: „Оте ластів'яче гніздо й досі в нас над вікном. *Воно – мов пісня далекого дитинства*”.

Василем Олександровичем були використані у творах порівняльні конструкції присудані словами як, мов, мовби, немов, немовби, які вжиті в ролі часток („Та неспокійно було в нього на душі. Щось *немов гнітило його*”), порівняльні конструкції, у яких частки разом з дієсловами входять до складу іменного складеного присудка („Катруся *летіла мов на крилах*”), порівняння, оформлені як присудковальні речення („Пташка співала *Немов срібний дзвіночок на крильцях підняла, і він тремтів, тремтів*”), порівняння, утворені за допомогою слів: здається, нагадує, схожий на, подібний до („Небо *здавалося йому не блакитним, а чорним. Журавлиний ключ здавався хлопчочові разком сльозин*”), позитивні (прямі) та негативні (зворотні або заперечні) порівняння. Прямі порівняння представлені у стверджувальній формі („Це ж твоєму батькові я ногу *перев'язувала...* Такий *самий був, як ти*”), негативні ж порівняння представлені у формі заперечення. Однак такі порівняння вказують не на різницю, а на схожість порівнюваних предметів („*Можє, це й не тополя, а легенда?*”).

У текстах В.О. Сухомлинського є чимало різновидів фразеологізмів, зокрема прислів'їв, приказок, крилатих висловів та афоризмів, які надають його мові значної емоційності, наближають її до мови розмовної, що створює часто інтимність, невимушеність у спілкуванні. Для афоризмів, які з'явилися з-під пера В.О. Сухомлинського характерна влучність, виразність, несподіваність судження: „*Батківщина – це твоя колиска, твій дім, джерело твого щастя*”. Більшості афоризмів В.О. Сухомлинського характерна наявність в їхній структурі абстрактних іменників, які

вимагають від учня необхідності думати, аналізувати, робити висновки. У зв'язку з цим пропонуємо класифікацію за стрижневим словом: стрижнєве слово – іменник на позначення почуттів і психічного стану („*Любов до Батьківщини – глибоке, священне почуття, що пробуджує в людині гордість від свідомості своєї єдності з народом*”); стрижнєве слово – іменник, що позначає властивості та ознаки („*Чим довше житимуть твої бабуся й дідусь, тим більше мудрості і душевної теплоти вкладуть вони у твоє серце*”); стрижнєве слово – іменник на позначення дій і процесів („*Самовиховання починається з переживання почуття гордості*”).

Афористичність змісту характерна для назв статей педагога: „*Праця – основа всебічного розвитку людини*”, „*На пашій совісті – людина*”, „*Виховання без покарань*”. В.О. Сухомлинським на допомогу вчителям була розроблена тематика бесід з морального виховання учнів. Деякі теми також носять афористичний характер: *Кричати про недоліки – для цього великого розуму не треба; Умій не тільки дивитися, але й бачити; Подарунок – символ, подарунок – пам'ять серця.*

Для підтвердження думки, для критичної оцінки процитованого положення і розгортання полеміки; для побудови системи наукових доказів із залученням загальнонавчаних, аксіоматичних тверджень; для ілюстрування текстовими зразками типологічних ознак певних різновидів мовлення В.О. Сухомлинський у текстах праць, у тематиці творчих робіт використовував *літературні цитати*: „*Людина не для того створена, щоб завнавати поразки... Людину можна знищити, але її не можна перемогти*” (Ернест Хемінгуей); „*Люди перестають мислити, коли перестають читати*” (Дідро).

Склад і тематика *прислів'їв* і *приказок*, що використав у своїх творах Василь Олександрович, зумовлюються характером і спрямуванням творчості педагога: одні з них нещадно таврують людські вади гострим сарказмом або легкою, помірною іронією, інші – надають виразові глибокого співчуття та жалю, треті радять. Прислів'я у творах В.О. Сухомлинського можна поділити на такі групи: *прислів'я-поради*; *дидактичні прислів'я*; *прислів'я-сентеції, що містять моральні правила*; *іронічні прислів'я*; *прислів'я-застереження*. Узявши до уваги класифікацію прислів'їв за В.І. Карасиком, усі прислів'я, використані В.О. Сухомлинським, можуть бути розбиті на два класи: *прислів'я-повчання* та *прислів'я-виправдання*.

У публіцистичному стилі педагог з метою урізноманітнення викладу, уникнення монотонності, повторів використав *поширені контекстуальні синоніми*: *книга – найживотворніше джерело; промінь, який освітлює майбутнє батькам і дітям; рідна мова – найтонший різець, здатний доторкнутися до найпотемніших куточків людського серця; стрій мислення, віконця, через які людина бачить світ.*

В.О. Сухомлинський сам, як й інші письменники, творив нові слова за законами мови, тому в його творах, зокрема в казках та оповіданнях, трапляються й поодинокі *новотвори*: „*Лідневідив старого і розгубився*”; „*Виходили з будинку і три дівчини красотиці*”.

Праці педагога викликають інтерес і з погляду дослідження особливостей їх синтаксису. Оскільки творчість Василя Олександровича була спрямована на високе покликання – виховання підростаючого покоління, яке було б гідне пам'яті предків, у його творах багато речень мають значення *спонукальної модальності*. Речення такого типу Василь Олександрович широко використав у всіх творах і особливо в книзі „Моральні заповіді дитинства і юності”: „*Шапуй і поважай матір і батька. Вони дали тобі життя*”; „*Будь майстром, поетом, художником у справі, яку ти любиш*”.

В.О. Сухомлинський часто використовував *означено-особові* речення у своїх творах, адже через відсутність підмета-займенника увага читача зосереджується на дієслові. Саме через *дієслово-присудок* (*бережи, звеличуй, тишайся, пам'ятай, знай, збагацуй, вивчай, шануй, поважай, не забувай, дорожи, віддавай, борись, не допускай, працюй, не відкладай, не перекладай, не відступає*) педагог намагався донести до свідомості вихованця поради, повчання, настанови, таким чином на перший план висувуючи не особу, діяча, а дію.

У четвертому розділі – „**Концептуальні основи мовнопрофесійної діяльності В.О. Сухомлинського**” – на основі письменницької спадщини Василя Олександровича Сухомлинського розглянуто концепцію освітньо-виховного потенціалу рідної мови в педагогічному процесі; першоджерела думки та слова; значення рідномовної книги та уроків української мови й літератури в духовному становленні дитини; майстерне володіння вчителя рідним словом.

У творчій спадщині видатного українського педагога-дослідника В.О. Сухомлинського чільне місце посідають проблеми виховання молоді та підлітків на засадах рідної мови. У всіх без винятку педагогічних, публіцистичних, художніх працях наскрізною є ідея виховання засобами рідного слова. Слово, на думку Василя Олександровича, – це місток, завдяки якому наука виховання переходить у мистецтво, майстерність, це сила, яка охоплює все, що бачить, про що думає, що пізнає людина. Педагог уміло та вдало використовував перлини рідної мови – слова, щоб розкрити дітям красу рідного краю, музику природи. У своїй практичній діяльності завдяки засобу активного бачення світу й творчості він прагнув, щоб слово ввійшло в духовне життя кожного вихованця, щоб воно жило в дитячій свідомості, виблискуючи всіма барвами й відтінками краси, породжуючи й утверджуючи в юному серці почуття подиву, захоплення перед красою природи, праці, благородства людської душі, поведінки, вчинків. І саме школа, за словами В.О. Сухомлинського, повинна стати царством мудрого й красивого, правдивого й чуйного, сильного й ласкавого, доброго й мужнього слова. Виховна робота в Павлівській середній школі була спрямована на те, щоб донести до юних сердець пахощі, музику, чудесне звучання рідного слова, дивовижне багатство відтінків думок і почуттів, які можна було передати українською мовою. І ця робота проводилася скрізь: у класі, на полі, у лісі – усюди, де лунало слово рідної мови. Для того, щоб перед вихованцем розкрилися найпотаємніші грані великого духовного багатства рідного народу, В.О. Сухомлинським були створені „*Двісті квіток рідної мови*”, – це двісті відвідин саду рідного слова, двісті бесід про найвитонченішу й

найбагатшу в світі красу, двісті зустрічей з теплою материнського слова. Кожна така бесіда-квітка (*Пташки відлітають у вирій. Біля ставка на світанку. Осіннє вбрання лісу. Веселка. Осінній дощ. Перший грім. Бджоли над квіткою хмело*) сприяла становленню лексики рідної мови. Серед цих „квіток” значна частина образів є літературними (*Між ярами над ставами верби зеленіють. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихе, поле німіє. Зелений гай густесенький. Вітер край дороги гне тополя. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. Мати молодая з своїм дитяточком малым. Рева, свіце завірюха. Зійшли сніги, шумить вода, весною повіва*). Одним із засобів виховання чуття слова й почуття любові до нього у Павлівській середній школі був великий, художньо оформлений альбом – „Скарбниця рідної мови”. Із словесного моря української мови було вибрано тисячу слів – поетичних, емоційно забарвлених, які несли в собі багатогранні відтінки думок і почуттів. Кожному із цих слів був присвячений малюнок. Поряд з конкретними поняттями були й абстрактні, у такому випадку на малюнку зображалася подія, яка передавала значення цієї абстракції. Наприклад, слову *повага* відповідала картина із зображенням хлопчика та дівчинки, які принесли бабусі яблука на чистому вишиваному рушнику.

Неодноразово Василь Олександрович замислювався над тим, що мають практично зробити вчителі-словесники для того, щоб їхні вихованці любили, поважали рідне слово, щоб вони були духовно багатими, культурними, розумними людьми, щоб слово рідної мови стало для них такою ж потребою, як краплина холодної води для мандрівника в безводних степах у палаючу липневу спеку. Він дбав про те, щоб закарбувати в пам’яті дитини той день, коли вона, відчувши красу слова рідної мови, пережила радісний подив, відчула прискорене биття серця, щоб із уст школяра чулося яскраве, животрепетне слово. Педагог використовував найрізноманітніші форми та методи вивчення рідної мови: *подорожі в природу; походи міськими бойовою та трудовою слави народу; відвідування музеїв; читання та обговорення зразків класичної та сучасної літератури; освоєння змісту прислів’їв і приказок; інсценування казок та оповідань; участь у гуртках, іграх, святах*. Спеціальними творчими студіями для розвитку фантазії, уяви, інтересу до слова й словотворчості вихованців стали в Павлівській середній школі, створені з ініціативи В.О. Сухомлинського, „Кімната казок” та „Острів чудес”. Педагог вважав, що тільки через казку, через захоплення нею дитина може передати свої почуття, переживання, якщо в серці дитини не живе казка, – то їй недоступна радість життя. Коли дитина поринає у вир казкових подій, почуття та образи, які постають в її свідомості, сприяють тому, що малює починає вчитися мислити словами.

В.О. Сухомлинський рішуче відстоював тезу про значну роль книги в розвитку та вихованні підростаючого покоління. Головну виховну мету Василь Олександрович убачав у тому, щоб слово літературної мови стало власним словом дитини, тим скарбом, яким людина дорожить, який залишає слід в її свідомості, відкладаючись назавжди в ній, як власне багатство, власний погляд на світ. Педагог наголошував на тому, що саме вчитель здатен запалити в дитячому серці вогник пізнання, захоплення книгою. Саме книга, на думку В.О. Сухомлинського, є тим провідником, який допоможе педагогу

знайти доріжку до сердець вихованців. Педагог-наставник радив учителям щомісяця купувати такі книжки: з проблем науки; про життя тих людей, що можуть бути взірцем для підростаючого покоління; про думки і почуття людини. З великою ретельністю педагог підбирав книги для бібліотеки ще з тієї причини, що людина (старанний читач) за все своє життя може прочитати не більше двох тисяч книжок.

Саме на уроках літератури, на думку Василя Олександровича, дитина може в повній мірі осягнути красу, велич, силу рідного слова. *Викладання літератури у В.О. Сухомлинського асоціювалось із такими словосполученнями, як „викладання краси”, „викладання почуттів любові й ненависті”, „викладання людяності”.* Педагог послідовно розвивав і відстоював погляди на літературу як основу морального виховання. В.О. Сухомлинський почесне місце на уроках рідної мови відводив живому слову вчителя, вважаючи його однією з найменш досліджених сфер мовного спілкування. Мова, слово з вуст педагога є основним засобом (інструментом) виховання й навчання. Він справедливо вважав, що гарне володіння цим інструментом є провідним професійним умінням у діяльності педагога. Кожен учитель, щоб він не викладав, передусім повинен бути словесником, бо навчає не тільки математики, хімії чи фізики, а насамперед культури думки, досконалого володіння словом. Запорукою вдалої розповіді учителя, за порадами Василя Олександровича, є такі комунікативні компоненти, як *продуманий текст розповіді; наявність плану розповіді; вдалий початок розповіді; уміння вести думки учня в потрібному руслі; уміння учителя здійснити зв'язок із попереднім матеріалом; у розповіді потрібно йти від головного до другорядного, надавати особливої уваги поясненню понять; наявність чіткості, логічності, послідовності викладу матеріалу; розповідати так, щоб предмет або явище заграло перед очима дитини всіма барвами веселки; розповідати небагато, щоб не перенасичувати і не стомлювати дітей своїми розповідями; залишати обов'язково щось недоговорене, щоб дитині ще раз захотілося повернутись до пізнання цього предмета; розповідь повинна бути емоційною, щоб торкнутися дитячу душу, таку чисту і ніжну.*

З'ясування мовно-жанрових особливостей педагогічних праць В.О. Сухомлинського відкриває перспективи подальших досліджень, оскільки проведена робота не вичерпує всіх особливостей творчої манери Василя Олександровича. Перспективними напрямками дослідження багатогранного доробку педагога можуть стати поетична й епістолярна спадщина.

Висновки

Лінгвостилістичне дослідження праць В.О. Сухомлинського дає можливість стверджувати, що мова творів педагога надзвичайно багата й оригінальна, тому безперечно заслуговувала на ретельний аналіз її лексичного складу та синтаксичних особливостей. Василь Олександрович знайшов власні саме йому мовні засоби, що дали можливість створити індивідуальний стиль, який характеризується неповторністю та самобутністю мовомислення.

Аналіз лексичних та граматичних одиниць дає підстави стверджувати, що праці педагога належать до одного із соціолінгвістичних типів дискурсу, а саме педагогічного, для якого характерними є такі комунікативні стратегії, як пояснювальна, аксіологічна, контролювальна, сприяльна, організуюча. Автором були використані семантико-стилістичні парадигми слів *учитель, учень, учні, колектив, виховання, навчання, школа*; специфічні фрази для привернення уваги: звертання, етикетні формули, зауваження, коментарі.

Праці В.О. Сухомлинського презентують публіцистичний, науковий, художній та епістолярний стилі української літературної мови. Для творів Василя Олександровича, написаних у публіцистичному стилі, притаманні такі характерні лексичні та граматичні засоби стилістичного увиразнення мови: використання заперечних конструкцій у функції ствердження; варіювання часовими формами дієслова з метою підкреслити образність опису, розповіді, вживання повторів (лексичних, лексико-граматичних); інверсія; риторичні питання; заклики-звертання до читачів, слухачів; лексичні синоніми, що несуть у собі заряд високого, небуденного вислову (до слів *учитель, учень, учити*); педагогічні терміни, що виконують, крім інформаційно-пізнавальної, емоційно-експресивну функцію. Мова творів педагога-письменника органічно поєднала власне публіцистичні компоненти (соціально-політична лексика та фразеологія, специфічні синтаксичні засоби) з найрізноманітнішими стилістичними засобами художньо-образного вираження думок і почуттів. Саме тому є підстави відносити деякі його праці до художньо-публіцистичного підстилю. Усі ці засоби покликані сприяти успішному емоційному впливові словом. І саме цього прагнув педагог, звертаючись зі сторінок своїх численних праць до учнівської та викладацької аудиторії.

Письменницька творчість педагога представлена статтями, нарисами, етюдами, казками, притчами, оповіданнями, листами, віршами, мініатюрами, новелетами, завданнями-загадками, щоденними діловими записами. Наукова – монографіями, статтями, посібниками, що мають риси науково-популярного та науково-навчального підстилів, оскільки популяризують теорії виховання, а також виконують освітню та просвітницьку місії.

На зв'язок епістолярного стилю з художнім, науковим, публіцистичним указують праці „Листи до сина” та „Листи до дочки”. Мова цих творів образна, багата приказками, прислів'ями, тропами, містить афоризми, літературні цитати, історичні та суспільно вагомі факти. У формі листування батька зі своїми дітьми викладені думки про громадянське, моральне, фізичне становлення юнака, дівчини; бачення ними навколишнього світу; проблеми, що хвилюють сучасну молодь. Листи можна порівняти з літературною пам'яткою Київської Русі XI – XII століття – „Повчання дітям” Володимира Мономаха. Адже „Повчання” містить такі мовленнєві жанри: поради, правила князювання і власний життєпис князя; як зразок дітям, автор подає приклади зі свого життя, гідні наслідування.

Для створення конкретно-чуттєвих наочних образів та емоційно-оцінного змісту викладеного В.О. Сухомлинський серед різноманітних художньо-зображальних засобів

(тропів) знайшов такі, які підкреслювали б несподіваність поетичних асоціацій. Так, аналізуючи **метафори**, використані педагогом, доцільно наголосити на їх різноманітності щодо граматичного вираження: субстантивні, атрибутивні, дієслівні. Створюючи конкретно-чуттєвий образ, Василь Олександрович залучав таке явище, як комбінація субстантивно-генітивних метафор з атрибутивними. Метафори, виражені цілим підрядним реченням, також є характерною ознакою творів педагога.

Казки та оповідання В.О. Сухомлинського насичені одним із видів метафори – **персоніфікацією** [простою (частковою), поширеною (повною)]. Для надання творам особливої художньої сили автором були використані персоніфіковані звертання. Не залишилося без уваги і найдавніше метафоричне мовне явище – наскрізне уособлення. Крім того, елементи персоніфікації використані педагогом в епітетах.

Зображаючи, пояснюючи, характеризуючи, оцінюючи певний предмет чи явище, В.О. Сухомлинський залучав стилістичний потенціал **епітетів**, адже саме вони посилюють мальовничість й емоційність мовлення. Розвиваючи традиції української літературної мови, педагог використовував у текстах праць кольористичні епітети на позначення ознак „гарячого”, „прохолодного спектра”, *хроматичні позначення, поетичні словосполучення з семантикою світло позначень*; епітети внутрішньопсихологічного сприймання (*одоративні, емотивні*) – для передачі внутрішніх переживань чи відчуттів героїв, слова-кольорозви та похідні від них одиниці; з метою змалювання негоди, нещастя, трагізму, тяжких років війни, а також для портретної характеристики героїв, тривожного внутрішнього стану використаний кольористичний прикметник *чорний*. Епітети у творах Василя Олександровича виражені прикметниками, іменниками в ролі прикладок, прислівниками.

Аналіз численних праць педагога засвідчує широке та майстерне використання автором **порівнянь** [сполучникових і безсполучникових, позитивних (прямих) і негативних (зворотних або заперечних)], основа яких виражена дієсловом, прикметником (дієприкметником); об'єкт виражений одиничним іменником або іншим субстантивованим словом; іменником, означуваним прикметником; підрядною частиною складного речення з відсутнім або наявним дієсловом-присудком [обставинні підрядні порівняльні речення (підрядні порівняльні речення способу дії, підрядні порівняльно-причинові речення, підрядні порівняльно-цільові речення)]; означальні порівняльні речення. Василем Олександровичем були використані порівняльні конструкції, приєднані словами *як, мов, мовби, немов, немовби*; порівняльні конструкції, в яких частки разом з дієсловами входять до складу іменного складеного присудка; порівняння, оформлені як приєднувальні речення; порівняння, утворені за допомогою слів: *здається, нагадує, схожий на, подібний до*.

Фразеологічні одиниці – **крилаті вирази, літературні цитати, прислів'я, приказки** – органічні складові елементи творів В.О. Сухомлинського. Вдало введені в тканину творів, у тематику бесід з морального виховання, вони надавали висловлюванню високої художньої виразності, слугували засобом характеристики якостей людини, її трудової діяльності, відображали суспільні відносини людей,

допомагали авторові повніше передати оцінку тому чи іншому явищу зображуваної дійсності. Педагог у кожному окремому випадку шукав нових прийомів уведення цих фразеологічних одиниць у тканину своїх творів. Доказом цього є численні факти, коли автор використовував їх дослівно або ж у видозміненій формі, модифікуючи їх відповідно до змісту праці. **Крилаті вислови** педагога містять значну кількість абстрактної лексики, що вимагає від учня вміння узагальнювати, аналізувати, робити висновки. Нами була запропонована класифікація цих фразеологічних засобів за стрижневим словом: іменник на позначення почуттів і психічного стану; іменник, що позначає властивості та ознаки; іменник на позначення дій і процесів. Вислови афористичного характеру були використані В.О. Сухомлинським як у канві творів, так і в назвах праць, тематиці бесід з морального виховання учнів, тематиці творчих робіт для учнів Павлиської середньої школи. Для підтвердження власної думки свідченням з авторитетного джерела, для критичної оцінки процитованого положення і розгортання полеміки педагогом були використані в письменницькій творчості **літературні цитати** як вітчизняних, так і зарубіжних письменників, учених. **Прислів'я** та **приказки**, залучені Василем Олександровичем, таврують людські вади, надають виразові глибокого співчуття та жалю, подають добру пораду. З огляду на це прислів'я поділяються на такі групи: прислів'я-поради, дидактичні, прислів'я-сентеці, прислів'я-застереження, прислів'я-повчання, прислів'я-виправдання. За лексико-граматичною будовою та синтаксичними функціями можна виділити **приказки**, організовані у формі простого речення, дієслівних, іменних, прислівникових словосполучень, звороту із словами: *хоч, як (мов, немов і под.)*.

З метою висловлення індивідуальної думки, завуальованого опису того чи іншого явища, предмета, урізноманітнення контексту, надання позитивної чи негативної ознаки, прагнення уникнути повторень, В.О. Сухомлинським були використані **поширені контекстуальні синоніми** до таких понять, як *книга, вміння читати, рідна мова, викладання мови, слово рідної мови, мовна культура, педагог-словесник, дитина, людина, матір, жінка, дружина, батьківщина, народ, любов, шлюб, чутливість душі, гордість*.

У працях педагога трапляються й поодинокі **новотвори**, що є вагомим засобом естетичного впливу на читача, адже вони, якщо навіть не потраплять до загальномовного словника, залишаться у пам'яті читача, поповнюючи його словниковий запас.

Серед синтаксичних особливостей творів Василя Олександровича Сухомлинського слід відзначити характерне використання ним **складних, ускладнених речень**. Для більшості синтаксичних одиниць характерною є **спонукальна модальність**.

У процесі аналізу лінгводидактичної спадщини В.О. Сухомлинського встановлено, що чільне місце в ній посідають проблеми виховання молоді та підлітків на засадах рідної мови, тому в роботі висвітлені погляди педагога на найважливіші аспекти рідномовного виховання, визначені інноваційні технології навчання рідної мови, виявлені конкретні методичні рекомендації Василя Олександровича.

Письменницька спадщина педагога яскраво презентує зразок української літературної мови. Для публіцистичної та літературної спадщини В.О. Сухомлинського притаманний інтелектуалізм, що підтверджується афористичністю авторського мислення, концептуальність – чітке формулювання висловлювань, поетичність – використання тропів, ліричних відступів, глибоке усвідомлення ролі рідної мови в навчально-виховному процесі.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Волошина В.В. Рідна мова як засіб виховання у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського // Наука і сучасність: Зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2002. – Т. XXX. – С. 167 – 172.
2. Волошина В.В. Контекстуальні синоніми у публіцистичній спадщині В.О. Сухомлинського // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 5. – С. 51 – 54.
3. Волошина В.В. Елементи українського фольклору у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського // Наука і сучасність: Зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2003. – Т. XXXIX. – С. 163 – 169.
4. Волошина В.В. Тропи у казках і оповіданнях В.О. Сухомлинського // Наука і сучасність: Зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – Т. XXXVIII. – С. 197 – 200.
5. Волошина В.В. Крилаті вирази у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство та літературознавство): Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Випуск № 1. – С. 37 – 41.
6. Волошина В.В. Духовне становлення дитини через книгу як принцип розвитку гармонійної особистості в педагогічній теорії В.О. Сухомлинського // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред. кол.: Побірченко Н.С. (гол. ред.) та інші. – К.: Міленіум, 2005. – Випуск 11. – С. 217 – 226.

АНОТАЦІЯ

Волошина В.В. Мовно-жанрові особливості педагогічних праць В.О. Сухомлинського. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2006.

Дисертацію присвячено дослідженню мовно-жанрових особливостей педагогічних праць В.О. Сухомлинського.

У роботі з'ясовано поняття, структуру *мовної особистості*; проаналізований *педагогічний дискурс* з огляду на його комунікативні стратегії (пояснювальну, аксіологічну, контролюючу, сприяльну, організуючу). Описано жанрово-стильовий

аспект педагогічного дискурсу Василя Олександровича. На основі аналізу письменицької спадщини педагога-письменника проаналізовано особливості використання ним у канві творів таких мовностилістичних засобів, як *метафора, епітет, порівняння, персоніфікація, крилатий вислів, літературна цитата, прислів'я, приказка, контекстуальний синонім, неологізм*. Досліджено особливості синтаксису наукових, публіцистичних, художніх творів В.О. Сухомлинського. Виявлено роль слова рідної мови у вихованні, навчанні, розвитку дитини, визначені специфічні особливості викладання української мови та літератури.

Ключові слова: мовна особистість, педагогічний дискурс, слово рідної мови, жанр, стиль, мовностилістичні, художньо-зображальні, фразеологічні засоби, індивідуально-авторські синоніми, неологізми, синтаксис.

АННОТАЦІЯ

Волошина В.В. Речевые и жанровые особенности педагогических трудов В.А. Сухомлинского. – Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

Диссертация посвящена исследованию речевых и жанровых особенностей педагогических трудов В.А. Сухомлинского.

Словарный состав любого произведения – совокупность неоднородных в содержательном, стилистическом отношении слов, различающихся своей яркостью, происхождением, значением, эмоционально-экспрессивной окраской. Поэтому во время изучения языка произведений В.А. Сухомлинского были охарактеризованы особенности его словарного состава и выяснены стилистические функции языковых средств.

На основе лингвостилистического исследования работ В.А. Сухомлинского делаем вывод, что язык произведений педагога чрезвычайно богат и оригинален, поэтому, безусловно, заслуживал на тщательный анализ его лексического состава и синтаксических особенностей. Василий Александрович нашёл присущие именно ему языковые средства, которые дали возможность создать индивидуальный стиль, характеризующийся неповторимостью и самобытностью.

Проанализировав лексические и грамматические единицы произведений В.А. Сухомлинского, можно сделать вывод, что работы педагога принадлежат к одному из социолингвистических типов дискурса, а именно педагогическому. В текстах произведений автором были использованы семантико-стилистические парадигмы слов *учитель, ученик, ученики, коллектив, востание, обучение, школа*; специфические фразы для привлечения внимания: обращения, этикетные формулы, замечания, комментарии, что есть характерным для педагогического дискурса.

Василием Александровичем созданы произведения публицистического, научного, художественного и эпистолярного стилей. Язык некоторых произведений педагога-писателя органически соединил собственно публицистические компоненты (социально-

политическая лексика и фразеология, специфические синтаксические средства) с разнообразными стилистическими средствами художественно-образного выражения мысли и чувства. Именно поэтому есть основания утверждать, что некоторые его работы принадлежат к художественно-публицистическому подстилю. На связь эпистолярного стиля с художественным, научным, публицистическим указывают работы „Письма к сыну” и „Письма к дочери”. Язык этих произведений образный, богат поговорками, пословицами, тропами, содержит афоризмы, литературные цитаты, исторические и общественно весомые факты.

Писательское творчество педагога представлено статьями, очерками, этюдами, сказками, притчами, рассказами, письмами, стихами, миниатюрами, новеллеттами, задачами-загадками, ежедневными деловыми записями. Научное – монографиями, статьями, пособиями.

Талантливый мастер слова, В.А. Сухомлинский для создания конкретно-чувственных наглядных образов и эмоционально-оценочного содержания изложенного среди разнообразных художественно-образительных средств (метафор, эпитетов, сравнений, персонификаций) нашёл такие, которые подчеркивали бы неожиданность поэтических ассоциаций. Фразеологические единицы – крылатые выражения, литературные цитаты, пословицы, поговорки – являются органическими составными элементами произведений педагога. С целью высказывания индивидуальной мысли, завуалированного описания того или иного явления, предмета, создания разнообразия контекста, стремления избежать повторений, В.А. Сухомлинским были использованы расширенные контекстуальные синонимы. В работах педагога представлены и единичные новообразования, которые являются ярким средством эстетического влияния на читателя.

Среди синтаксических особенностей произведений следует отметить характерное использование Василием Александровичем сложных и осложненных предложений. Для большинства синтаксических единиц характерна побудительная модальность.

В процессе анализа лингводидактического наследия В.А. Сухомлинского установлено, что значимое место в нём занимают проблемы воспитания молодежи и подростков с помощью родного языка. Неоднократно Василий Александрович задумывался над тем, что должны практически сделать преподаватели для того, чтобы их воспитанники любили, уважали родное слово. В связи с этим педагог использовал разнообразные формы и методы изучения родного языка: путешествия в природу (Школа под голубым небом), походы местами боевой и трудовой славы народа, посещение музеев, чтение и обсуждение образцов классической и современной литературы.

Ключевые слова: языковая личность, педагогический дискурс, слово родного языка, жанр, стиль, лингвостилистические, художественно-образительные, фразеологические средства, личностно-авторские синонимы, неологизмы, синтаксис.

Summary

Voloshyna V.V. Language – genre peculiarities of V.O. Sukhomlynskiy's pedagogical works. – Manuscript. Thesis for a Degree of Candidate of Philological science by the speciality 10.02.01 Ukrainian Language. – Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2006.

The dissertation is dedicated to the research of language genre peculiarities of V.O. Sukhomlynskiy's pedagogical works.

The conception and structure of language personality are considered in this thesis; pedagogical discourse from the point of view of its communicative strategy (explanatory, axiological, testing, assistive) has been analyzed. Genre – style's aspect of V.O. Sukhomlynskiy's pedagogical discourse has been described. On the basis of analysis of writer's heritage, the peculiarities of usage in the outline of his works such language – stylistic means as metaphor, epithet, comparison, personification, proverbial expression, literary quotation, saying, contextual synonym, neologism have been analyzed. The peculiarities of syntax of V.O. Sukhomlynskiy's scientific, publicistic and fiction have been researched. The role of native language's word in the process of child's upbringing, education and development is displayed. Specific peculiarities of teaching Ukrainian language and literature, which V.O. Sukhomlynskiy had used in his activities have been defined.

Key words: language personality, pedagogical discourse, a word of native language, genre, style, language – stylistic, descriptive, phraseological, means, individual – author synonyms, neologisms, syntax.

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну

Підп

ТОВ «Трансфер».

